

UOT -811.512.162

AZƏRBAYCAN_DİLİ: TARİXİ KÖKLƏRİ, İNKİŞAF YOLU

Yeganə Qəhrəmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane.qehremanova.1976@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>

Xülasə

Son dövrlərə qədər aparılan tədqiqat və araşdırmaların böyük əksəriyyətində türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, tarixi faktlar əksər hallarda məqsədli şəkildə, bəzən də bilməyərək dolaşdırılmış, eləcə də saxtalaşdırılmışdır. Belə ki, türklərin ilk vətəni Orta Asiya hesab edilməklə onların Azərbaycandan başlayan və Orta Asiyadan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan tarixini məqsədli şəkildə gizlətməmiş, Azərbaycanın dünya türklərinin ilk ana vətəni olma faktını ört-basdır etmişlər. Son dövrlərə qədər türklərin ana vətəni Altayla bağlanmış, onların əslində ilk məskəni olan Azərbaycanda yerli etnos olması faktına toxunulmamış, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq türklərin tarixinin guya hunlardan başladığı göstərilmişdir. Belə bir yanlış fikir irəli atılmışdır ki, hunlara qədər türklər "Ural-Altay" birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minillikləri əhatə edən çox böyük bir dövr durur ki, bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür. Tədqiqatçılar şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında yüzlərlə ortaq sözlər müəyyənləşdirmişlər. Faktlar göstərir ki, burada hansısa təsadüfdən və ya tipoloji uyğunluqdan söhbət gedə bilməz. Həmin dil ünsürləri birbaşa Şumer-Azərbaycan dili arasında mənşə-kök bağlılığının ifadəsidir. Belə ortaq sözlər müasir dilimizə, sözsüz ki, tarixi abidələrimizdə qorunaraq gəlmişdir. Bu baxımdan Ana abidəmiz sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da kifayət qədər Şumer-Azərbaycan sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur.

Açar sözlər: türk, tarix, dil, milli, şumer

AZERBAIJAN LANGUAGE: HISTORICAL ROOTS, PATH OF DEVELOPMENT

Yegana Kahramanova
Doktor of philosophy on philology, ass.professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the vast majority of researches and researches conducted until recent times, the history of the Turkic peoples, including the Azerbaijani Turks, has not been properly researched, and historical facts have been purposefully, sometimes unknowingly, twisted and falsified in most cases. Thus, by considering Central Asia as the first homeland of the Turks, they purposefully hid their history, which began in Azerbaijan and went back to Central Asia to very ancient times, and covered up the fact that Azerbaijan was the first motherland of the world's Turks. Until recent times, the motherland of the Turks was connected to Altay, and the fact that they were a local ethnos in Azerbaijan, which was actually their first settlement, was not touched upon, on the contrary, the Turks were considered to be a Turkic people who did not come to Azerbaijan, and it was shown that the history of the Turks supposedly began with the Huns. -Altay" union. However, between the ancient Altai stage and the Hun stage, there is a huge period covering millennia, which is impossible to ignore.

Researchers have identified hundreds of common words between the Sumerian language and the modern Azerbaijani language. The facts show that there can be no question of some coincidence or typological compatibility here. Those language elements are a direct expression of the origin-root connection between the Sumerian-Azerbaijani language. Such common words came to our modern language, without a doubt, preserved in our historical monuments. From this point of view, in "Kitabi-Dada Gorgud", which is considered as our mother monument, quite a lot of Sumerian-Azerbaijani words are used.

Key words: Turkish, history, language, nationality, shumer

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК: ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, ПУТИ РАЗВИТИЯ

Yegana Kaqramanova

Доктор философии по филологии, доцент

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Баку, Азербайджан

Резюме

В подавляющем большинстве исследований и изысканий, проведенных до недавнего времени, история тюркских народов, в том числе и азербайджанских тюрков, не была должным образом исследована, а исторические факты в большинстве случаев целенаправленно, иногда по незнанию, искажались и фальсифицировались. Таким образом, считая Среднюю Азию первой родиной тюрков, они целенаправленно скрывали свою историю, начавшуюся в Азербайджане и уходящую в Среднюю Азию в очень древние времена, и умалчивали о том, что Азербайджан был первой родиной тюрков мира. До недавнего времени родина тюрков была связана с Алтаем, а то, что они были местным этносом в Азербайджане, фактически являющемся их первым поселением, не затрагивалось, наоборот, тюрки считались тюрками. народа, не пришедшего в Азербайджан, и показано, что история тюрков якобы началась с гунно-алтайского союза. Однако между древнеалтайским этапом и этапом гуннов лежит огромный период, охватывающий тысячелетия, игнорировать который невозможно.

Исследователи выявили сотни общих слов между шумерским языком и современным азербайджанским языком. Факты показывают, что о каком-то совпадении или типологической совместимости здесь не может быть и речи. Эти языковые элементы являются прямым выражением первично-коренной связи шумеро-азербайджанского языка. Такие общеупотребительные слова пришли в наш современный язык, несомненно, сохранившись в наших исторических памятниках. С этой точки зрения в «Китаби-Даде Горгуд», считающемся нашим материнским памятником, использовано довольно много шумеро-азербайджанских слов.

Ключевые слова: тюркский, история, язык, национальность, шумеры

Annotasiya. Hazırda yer kürəsinin müxtəlif regionlarında yaşayan 70 milyona qədər soydaşımıza ana dili və ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən Azərbaycan dilinin sabit lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşa malik olması bu dilin qədimliyinin, min illərin arxasından gələn sorağının göstəricisidir. Türk dilləri ailəsində tarixən öz inkişaf tempinə, öz qədimliyini və milli köklərini qoruyub saxlamaq imkanlarına görə digər dillərdən fərqlənən Azərbaycan dilinin bu dillər içərisində yerini və ifadə imkanlarının genişliyini tam və hərtərəfli şəkildə izah edib aydınlaşdırmaq üçün dilimizin ilkin köklərinin haradan və hansı dövrdən gəldiyinə diqqət yetirmək vacibdir.

Aktuallıq. Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri, türk dillərinin ən ilkini olsa da, təəssüf ki, uzun illər məqsədli şəkildə dilimizin tarixinə aid faktlar saxtalaşdırılmış, Azərbaycanın ilk yerli sakinlərinin İran və Qafqazdilli olması, türklərin ilk ana vətəninin Orta Asiya olması haqqında cəfəng fikirlər irəli sürülmüşdür. Halbuki dünyanın və ölkəmizin mütərəqqi alimlərinin ortaya qoyduğu kimi, Azərbaycanın ən qədim sakinləri türk tayfaları olmuş, türklər tarix səhnəsində məhz Azərbaycanda – Ön Asiyada gəlmişlər. Ona görə də bu tarixi həqiqətləri daha geniş şəkildə araşdırmaq və dərk etmək üçün bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək lazımdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Tədqiqatçıların da dediyi kimi, “dilin materiyası və forması o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inlişafı izlənilsin” [18, s.4].

Son dövrlərə qədər aparılan araşdırmaların əksəriyyətində türk dilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, bir çox faktlar əksər hallarda məqsədli, bəzən də bilməyərək dolaşdırılmış, hətta saxtalaşdırılmışdır. Yəni türklərin ilk ana vətəni Orta Asiya hesab edilməklə onların Azərbaycandan başlayan və Orta Asiyadan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan tarixi məqsədli şəkildə gizlədilmiş, Azərbaycanın dünya türklərinin ilk ana vətəni olma faktı ört-basdır edilmişdir. Son dövrlərə qədər türklərin ana vətəni Altayla bağlanmış, onların əslində ilk məskəninin Azərbaycan olması, Azərbaycanın yerli etnosunun, əsasən, türklərdən ibarət olması faktına toxunulmamış, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq belə göstərilmişdir ki, “guya türklərin tarixi yalnız Hun dövründən başlanır və buna qədər onlar mücərrəd bir birliyə - “Ural-Altay” birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minilliklərə bərabər çox böyük bir dövr durur ki, birdən-birə bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür” [2, s.4]. Unutmaq olmaz ki, “Azərbaycan Şərqlə ələmində cəhanşümul bir ölkə kimi mənəviyyatın, mədəniyyətin təməl daşını əks etdirən bir məmləkətdir. Bir çox zaman Aran kimi adlanmış bu torpaq dünyaya Zərdüştü və “Avesta” kitabını bəxş etmişdir. Bu kitab Şərqlin mənəvi dünyasının əsaslarının qorunmasında başlıca rol oynamışdır” [10, s.51]. Sözsüz ki, Azərbaycan ərazisində Zərdüştə qədərki dövrdə də zəngin mədəniyyət, həyat tərz, fəlsəfi və əxlaqi baxışlar mövcud olmuşdur. “Zərdüştə qədər mövcud olanların nüvəsində yenə də türk təzahürünün dominant rolu yüksək dərəcəsi və səviyyəsi ilə seçilmişdir. Lakin Azərbaycana dair tarixi materialların müxtəlif səbəblərlə bağlı məhv edilməsi ölkəmiz haqqında ətraflı, obyektiv bilgiləri və məlumatları yoxa çıxarmışdır” [10, s.52].

Q.Kazımov məsələyə həssas yanaşaraq yazır ki, “Tarixçilərin tədqiq və araşdırmaları göstərir ki, tarixin saxtalaşdırılması prosesi təkcə Azərbaycan türklərinə aid deyildir; başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən və başqa türk xalqlarının da mənşəyi dolaşdırılmışdır. Türk xalqlarının tarixini uzağı e.ə. III əsrdən – Mərkəzi Asiyada Şərqi Hun çarlığının tarixindən başlamağı lazım bilmişlər” [12, s.260]. Belə bir yanaşmanı rus şovinizminin xüsusi siyasəti hesab edən Q.Qeybullayev yazır ki, “Türk xalqlarının qədim tarixi haqqında saxta fikirlər rus tədqiqatçıların nəzarəti altında başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən və b. xalqların tarix kitablarına da yol tapmışdır [16, s.35]. Belə ki, qədim şumerləri, kuti, lullubi, maday, manna, kas, kaspı, işquz, alban, sak, massaget, kəmə, quqar, avar, sarmat və digər bu kimi türk mənşəli tayfaları İran və ya Qafqazmənşəli, Qazaxıstan və Orta Asiyanın hazırkı türk xalqlarını iranmənşəli türkləşmiş xalq hesab etməklə “tarix elmi eybəcər hala salınmış, türklərin bəşər tarixindəki rolu heçə endirilmişdir” [16, s. 35-36]. Halbuki adlarını çəkdiyimiz tayfalar da, Orta Asiya və Qazaxıstanın bugünkü türk xalqları da sonradan türkləşməmiş, doğuluşdan türk olmuşlar. Məsələn bir qədər də konkretləşdirən F.Ağasioğlu tarixi faktların bu cür dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması nəticəsində türklərin ilk vətəni olan Azərbaycana, Azərbaycan xalqına və dilinə olan münasibətin daha acınacılı olduğunu qeyd edərək yazır ki, “Türk etnosunun formalaşdığı orta regionun tarixi bura gəlmə xalqların tarixinə əsasən yazıldığı üçün proto-azər və azər tarixi üzərinə qara pərdə çəkilmiş, bu regionun ortasında olan Azərbaycanın etnik tarixi öyrənilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri türklərin Atayurdunu Orta Asiyadan batıda deyil, doğuda axtaran qondarma “Altay” nəzəriyyəsi olmuşdur. Bir başqa səbəb isə Ön Asiyanın qədim etnik tarixinə batılı müəlliflərin qərəzli baxışı və türkoloqların bu məsələyə etinasız münasibətidir. Ona görə də Doğu mədəniyyətinin hər iki ucda doğu və batı qanadlarını formalaşdıran etnoslardan fərqli olaraq, orta qanadı yaradan etnoslar sırasında türklərin qədim dünya sivilizasiyasına verdiyi kultur dəyərləri hələ obyektiv qiymətini almamışdır” [1, s.6]. Azərbaycanın arxeoloji kulturunun Avropa, Misir, Monqolustan kulturundan qədim olduğu kimi, Azərbaycan-türk dilinin tarixinin də asur, monqol dillərindən qədim olduğunu söyləyən müəllif göstərir ki, “Başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, türk dil ailəsində protodil çağının inkişaf və təkmilləşmə dövrünü tam başa vurandan, dilin quruluşunda yaranan mükəmməl mexanizm tam sistemə oturandan sonra ilk böyük miqrasiyalarla ayrı-ayrı bölgələrə dağılmışlar... Azərbaycan arxeoloji kulturu çiçəklənəndə Avropa hələ buzlaşma dövrünü yaşayırdı” [1, s.19].

Beləliklə, son dövrlərin tədqiqatları sübut etdi ki, Sovet dövrünün Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin İrandilli və Qafqazdilli xalqlar olması, türk dilli qəbilə və tayfaların bura sonradan gəlməsi haqqında əsas uydurma elmi tezişi başdan-başa yalandır, Azərbaycan türklərin ana vətəni, onların doğulub tarix səhnəsinə gəldiyi ilk məkandır, başqa sözlə, Azərbaycanın ilkin yerli sakinləri İran və Qafqazdilli xalqlar deyil, məhz türk tayfaları, türk soylarıdır. F.Ağasioğlu haqlı olaraq yazır ki, “Arxeoloji, mifoloji, etnoqrafik, onomastik, yazılı qaynaqlara görə, son beş minildə Azərbaycana və sərhəd bölgələrə, qonşu ölkələrə gəlib yerləşən və ya gəlib buradan keçən ...sami, het, hay, hurri-urartu, iran, qafqaz və monqol dilli xalqların regiona gəlmə tarixi bəllidir. Ancaq qonşu bölgələrdə elam, hat və qafqazdilli boylar, Doğu Anadolu və Azərbaycanda isə prototürklər yerli xalq olduğundan onların bura gəlmə tarixi yoxdur. Ümumtürk və azər tarixinə bu yöndən yanaşanda indiyə qədər regionun etnik tarixinə aid yazılmış əsərlərdə yanlış şərhələrin, deyilmiş fikirlərdəki ziddiyyətlərin səbəbi aydın görünür” [1, s. 5]. Vaxtilə akademik Z.Bünyadov da Azərbaycanda türkləşmə məsələsinin doğru olmadığını, problemin ciddiliyini və sovet şovinist yanaşmasının yanlışlığını dərk edərək yazmışdı ki, “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi prosesinin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir” [4, s.171].

Sözsüz ki, Azərbaycanın etnik tarixinin düzgün araşdırılmaması ümumən türk etnosunun qədim tarixinin və dilinin öyrənilməsi, eləcə də dilimizin qohum dillər arasında mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində də dərin problemlərin kök salmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aşkarlanan arxeoloji, antropoloji, eləcə də dil faktları bir daha sübut edir ki, bu ərazinin etnogenetik tərkibi türkdilli etnoslar əsasında meydana çıxmış, Şərqi türk mədəniyyətini buradan aparan türk boyları zaman-zaman geriye qayıdaraq Azərbaycandakı türk dövlətlərinin, mədəniyyət və etnogenezin formalaşmasında danılmaz rola malik olmuşlar. Azərbaycan dilinin geniş bir ərazidə əhalinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi nəticəsində bəzi yerli və gəlmə dillərin assimilyasiyaya uğradığını, lakin tamamilə yox olub getmədiyini, qalib dildə öz izlərini qoruyub saxladığını deyən E.Əzizov haqlı olaraq yazır ki, “Əgər, doğrudan da, azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) mənşəcə qeyri-türk olsa idi, Azərbaycan dili yalnız gəlmə türk tayfalarının dili hesabına formalaşsa idi, onda bu dildə assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf olunmamış” [5, s.15], əksinə dilimiz bütün dövrlərdə güclü nüfusedici təsirə malik olmuşdur. Özünün “Azəri” adlı əsərində dilimizin qədim tarixini araşdıran M.F.Köprülünün belə bir qənaətə gəlməsi təsadüfi deyil ki, “bu söz (azəri –Y.Q.) yalnız bugünkü İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz türklərinin danışdıqları türk dil şöbəsinə və ya şöbələrinə deyil, daha geniş olaraq, ümumiyyətlə, İran, Qafqaz, hətta Şərqi Anadolu və İraq türkləri arasında uzun əsrlərdən bəri zəngin ədəbiyyat vücuduna gətirən “ədəbi ləhcəyə” aid edilməlidir” [13, s.22].

Təbii ki, belə geniş təsir dairəsinə malik olan güclü dil birdən-birə formalaşa bilməzdi. Bu dilin tarixin ən qədim dövrlərindən, ən ağır sınaqlarından çıxıb günümüze gələn, hər cür yad təsirə dözümlülük nümayiş etdirən ən qədim dillərdən olması fikri bir zamanlar sadəcə mülahizə kimi qəbul edilirdisə, artıq sübut olunmuş elmi fakt hesab olunur. Çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərdi ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-altay əraziləri deyil, Ön Asiya – Azərbaycan olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb-çoxalaraq yeni əlverişli yaşayış sahələri axtarışı ilə yenidən geriye - öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Ulu dil Ön Asiya və Aralıq dənizi hündərində yaranmış və burada protodillərə parçalanmışdır” [12, s.296]. Pratiyün Ön Asiyada təşəkkül tapdığını, dialekt parçalanmaları ilə mezolitdən başlayaraq bizim dəqiq bilmədiyimiz dövrlərdə şərqi, qərbə və şimala buradan hərəkət etdiyini göstərən Q.Kazımov yazır ki, “yerli tayfaların böyük bir qismi və ya tayfa bölümləri öz ilkin vətəninə, doğma yurdlarını – Azərbaycan, İran, İraq ərazilərini tərk etməmişlər. Bu ərazilər türk tayfalarının daimi məskəni olmuş, onlar bu ərazilərə sonralar gələn irandillilər, qafqazdillilər və samilərlə qonşuluqda yaşamışlar” [12, s.296]. Alim mühafizəkar tarixçilərin guya hansı dildə danışdığı bilinməyən qədim aborigen Azərbaycan etnoslarının iki dəfə - əvvəlcə Mada imperiyası dövründə, sonra isə XI – XII

əslərdə öz etnik simasını dəyişdirməsi, birinci dövrdə iranlılaşması, ikinci dövrdə isə türkləşməsi haqqında cəfəng və tamamilə uydurma fikirlərini təkzib edərək yazır ki, "...tarixə yeni gözlə baxan alimlərin tədqiq və araşdırmaları, eyni zamanda külli miqdarda dil faktları göstərir ki, qədim Azərbaycanın aborigen etnosları türklərdən ibarət olmuş və heç vaxt öz etnik simalarını dəyişməmiş, heç vaxt iranlılaşmaya məruz qalmamışdır. Əksinə, yeni gələn türk tayfaları daim onlara qol-qanad vermiş, onları gücləndirmişdir" [12, s.297]. Ona görə də Azərbaycan tarixçiliyində türklərin Azərbaycana gəlmə olması haqqında son dövrlərə qədər kök salmış konsepsiya artıq alt-üst edilmiş, demək olar ki, əksər türkdilli xalqlara aid edilmiş "türkləşmiş xalq" anlayışının yanlış olduğu sübuta yetirilmişdir. "İlk dəfə bu konsepsiyaya qarşı dövlət səviyyəsində akademik-katib M.Cəfərovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında dilçi-tarixçi alimlərin birgə keçirdiyi elmi-nəzəri müşavirədə (1984) kəskin münasibət bildirilərək, mövcud qüsurlu konsepsiyanın islah edilməsi təklif olunmuş, Azərbaycanda yerli və bura qayıdan türk boylarının qovuşması ilə m.ö.I minilliyin ortalarında azər-türk dilinin formalaşması konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bu haqda informasiyanın dövlət mətbuatında dərc olunması azər türklərini aborigen sayan, bu sahədə dəyərli əsərlər yazan alimlərdə daha dərin axtarışlara baş vurma ovqatını artırmış, ayrı-ayrı elm və tədris ocaqlarında etnogenezə dair elmi seminarlar keçirilmişdir" [1, s.7-8]. Həmin dövrdən etibarən problemin həlli istiqamətində ciddi araşdırmalara başlanmış, dilçi və tarixçi alimlərin birgə səyi nəticəsində sübut olunmuşdur ki, "Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində məskun olmuş, əcdadlarımızdan mənəvi sərəvət kimi bizə miras qalmışdır" [5, s.14]. Bu dildə tarix boyu zəngin maddi-mənəvi nümunələr yaranmış, Azərbaycan ən qədim dövrlərdən yaradıcı insanların məskəni olmuşdur. Məsələn ilə əlaqədar T.Hacıyev [4], Y.Yusifov [22], Q.Qeybullayev [16], A.Məmmədov [17], S.Qaşqay [15], E.Əlibəyzadə [3], Q.Kazımov [13], M. İsmayıl [11], V.Həbibəoğlu [7], Nicat Ə. [19], Z.Həsənov [14], Ə.Fərzəli [6], F.Ağasıoğlu [1] və b. əsərlərində geniş məlumat vardır. Ümummillə lider H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyildiyi kimi, "Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur". Yaranmış şəraitdən istifadə edərək indiyə qədər dilçiliyimizdə kök salmış bir sıra yanlış və təhrif olunmuş məsələlərin düzgün şəkildə araşdırılması, Azərbaycan dilinin mənşəyi, eləcə də türk dilləri içərisində rolu və mövqeyi məsələsinin aydınlaşdırılması kimi əhəmiyyətli mövzular isə hər birimizdən gərgin əmək və ciddi səy tələb edir.

Aparılan araşdırmalar arasında diqqət çəkən məqamlardan biri də dünyanın ilk insanı hesab edilən Şumerlərin dili ilə Azərbaycan dilinin əlaqəsi məsələsidir. Son dövrlərin tədqiqatları nəticəsində Şumer dilinin ən qədim türk dili kimi Azərbaycan dili ilə kök bağlılığı, şumerlərin qədim türklər – azərlər (asərlər) olduğu təsdiq olunmuş, "Avesta", "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi qədim və əzəmətli abidələrə sahib olan, qədim Od və Od-maq sivilizasiyasına əsaslanan Azərbaycan dili və onun mənşəyi haqqında sovet dövründə uydurulmuş bir sıra fərziyyələr xarici və milli alimlərin səyi nəticəsində rədd edilmişdir. Şumer yazılarının türklərlə bağlılığını inkar etməyə çalışanlar dünyanın ilk sakinləri olan şumer dilinin guya heç bir müasir xalqla bağlı olmadığını iddia etməyə cəhd göstərsələr də, S.N.Kramer, Z.Kasidovski, M.Belitski, T.Heyerdal, Q.Vinkler, E.Reklü, V.Bulli, O.Süleymanov, A.Məmmədov, T.Hacıyev, T.Əhmədov, Ə.Nicat, E.Əlibəyzadə, A.Axundov, Q.Kazımov, F.Cəlilov, K.V.Nərimanoğlu, T.V.Nüvədili, V.Həbibəoğlu, Q.Məşədiyev, İ.Vəliyev, N.Cəfərov kimi çoxsaylı xarici və yerli araşdırmaçılar öz tədqiqatları ilə Şumer dilinin ən qədim türk dili (prototürk) - Azərbaycan dili olduğunu açıq-aydın sübut etmişlər. Bu araşdırmalarda ən azı 6000-7000 il yaşı olan Şumer yazılarının da bilavasitə Azərbaycan dili və qədim Azərbaycan yazısı olması haqqında fikirlər öz təsdiqini tapdı. Aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın oldu ki, Şumer dilinin sözləri çağdaş türk dilləri arasında ən çox Azərbaycan dilinin sözləri ilə səsləşir və qədim Şumerlər ərazi baxımdan Azərbaycanla eyni məkanda məskunlaşmışlar. Tarixdə ilk dəfə Şumer sözlərini oxuyan Amerikada yaşayan Azərbaycan alimi Tariyel Vəli Nüvədili "Əcdad" adlı kitabında Şumer-Azərbaycan dilinin müasir Azərbaycan dilinin fərdi, qrammatik üslubuna tam uyğun gəldiyini, Şumer-Azərbaycan təfəkkürünün məhsulu olan oxşəkili yazının Babilistan, İran, Hindistan, Misir və iyirmidən artıq digər ölkənin milli düşüncə və mədəniyyətinin ifadə vasitəsinə

çevrildiyini göstərdi. Şumer-Azərbaycan dilinin qədim sözlərindən Hind-Avropa, sami, Qafqaz dillərinin də bəhrələndiyi, dünya dillərinin bir çoxunun zənginləşməsində bu dilin rolu olduğu əksər xarici ölkə alimləri tərəfindən təsdiqləndi. XIX əsrin sonuna qədər heç kəsin bəşəriyyətin öz mədəni intibahına görə Hind-Avropa dilli yunanlara minnətdar olmalı olduğuna şübhə etmədiyi halda, Raylinson, Oppert, Telbot, Lenormani, Qretfond, Xinqs kimi mütərəqqi dilçi-lingvistlərin ən qədim əlifbanın türkdilli Şumerlərə məxsus olması faktını aşkarlamasından sonra bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar başlandı və Şumer dilinin türk dili olması haqqında fikirlər meydana gəldi.

Burada zaman məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki aparılan araşdırma və tədqiqatlarda Şumer dilinin beş-yeddi min il bundan əvvəlki faktları ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin son minillikdəki dil nümunələri müqayisəyə cəlb olunur. Müqayisə edilən tərəflər arasında ən azı beş min illik fərq olması, təbii olaraq, dil uyğunluqlarının bu uzun zaman kəsiyində aradan çıxmasına, unudulmasına səbəb olur.

F.Ağasıoğlu türk dilində feillərin milliyyəti məsələsinə diqqəti cəlb edərək yazır ki, “Türk dilləri, özəlliklə, azər türkcəsi söz dağarcığının ağızını müxtəlif nitq hissələri üzrə alınma sözlərə açıq saxlasa da, feillər üçün bu yol həmişə qapalı olmuşdur. Bu baxımdan dilimizdəki bəzi feillərin sumer dilində işlənməsi diqqət çəkir:

Azər türkcəsi	Sumercə	Anlamı
Burax-	bur-	“azad etmək”
Bağla-	pağ-	bağlamaq, “hasara almaq”
Ver- (ber-)	ba-	vermək
Dur-	dúr-//dúrun	durmaq, “rahatlanmaq”
Düş- (tüş-ərgə)	túş-	oturmaq, “düşüb-qalmaq”
De-	di-	demək
Dol- (do-l)	du-	dolmaq
Tök-	dug-	tökmək (türkcə- dök- Y.Q.)
Eş-	eş-	eşmək
Qaç-	kaş-	qaçmaq, (türkcə: koş-)
Qal-	qal-	qalmaq, “yerləşmək”
Qıl- (kıl-l)	kıl-	qılmaq, “etmək”
Qoy- (ko-y)	ku-	qoymaq
Qoru-	kur-	qorumaq [1, s.179].

Bu feillərdə rast gəldiyimiz r~z, ş~l, g~Ø, d/t~c~y, z(s)/ş~y dialekt fərqlərinin isim, sifət, say kimi nitq hissələrində də türk- şumer paralelliyi olaraq özünü göstərdiyini yazan müəllif aşağıdakı nümunələri təqdim edir:

“poz(uq) – bur; biş(mək) “yandırmaq”- bil; altı-aşşa,alan (açıq düzənlik) – aşa(g); ig (xəstəlik)-gig; cırıq (yırıq) – dirig; yumru (yumuru) – dubur; yarım (yarı) – şurim; çağa (uşaq) – sag; çibin (milçək) – zibin və s.” [1, s. 180].

Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün türk dilləri içərisində feillərin zənginliyinə və milliyyətinə görə ən çox seçilən dillərdən biri məhz Azərbaycan dilidir. Təkcə Azərbaycan dilinə digər dillərdən daha yaxın olan müasir türk dilinin leksik sistemini nəzərdən keçirdikdə dilimizdəki feillərin kəmiyyət üstünlüyü göz önündə canlanır. Yaxud da müasir özbək dilində ahəng qanununun itmək üzrə olması, türk dilində həтта əsas lüğət fonduna daxil olan kifayət qədər sözün (anne, elma, gidiyor, geliyor və s.) ahəng qanununa tabe olmuş ilkin variantlarının dəyişməsi ilə müqayisədə Azərbaycan dilində bu qanun daha çox qorunmuş, qədim fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyalar da öz ilkinliyini daha çox saxlamışdır. Bu baxımdan F.Ağasıoğlunun tədqiqatları da maraqlı doğurur. Alim yazır ki, “İkihecalı sumer sözlərində sinharmonizm qanunu güclüdür, belə sözlərdə eyni sait işlənir: qaba “sina”, uru “şəhər”, eger “arxa”. Sumer dilində söz kökü dəyişmir, iltisafı dillərdə olduğu kimi, şəkilçilər sözün sonuna dalbadal qoşula bilir” [1, s.180].

Türk və şumer dilləri arasında çoxsaylı sosial-siyasi termin və coğrafi vəziyyətlə, dövlətçilik, əkinçilik, heyvandarlıq, dəmirçilik, dulusçuluqla, eləcə də məişət əşyaları və alət adları ilə bağlı paralellər təqdim edən F.Ağasıoğlu bu faktların şumer-türk əlaqələrinin təkcə iki qonşu xalq arasında ticarət əlaqəsi ilə yox, həm də çox yaxın, sıx təmasla bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif

yazır ki, “Coğrafi durumla (landşaftla) bağlı bəzi azər-sumer paralellərində müəyyən dəyişmələr olsa da (əslində olmalıdır), onları asanlıqla seçmək olur. Belə ki, qır (kır, bozqır) sözü sumercə kırı sözü, “torpaq” anlamında quru (kuru) sumercə kur sözü, qum sumercə “xırdalamaq”, “çınqıl” anlamlı “qum” sözü və yaxa (yan) sumercə kənar anlamlı zağ sözü görünür. Günəş tanrısı UTU – od/ot, Çoban ulduzu Şulpae – Çolpan.” [1, s.181].

Bəzi türk dillərində qalan ordu (qarnizon, düşərgə) və uram (küçə, şəhər) sözünün or//ur kökünə şumer dilində şəhər mənasında işlənən uru, azər dilindəki ev sözünə e, qapı sözünə ka, oba sözünə “yaşayış yeri”, “sahə, məntəqə” mənalı ub sözü, qədim türk dilindəki “qəbilə”, “uruq” (ur-oq), azər dilində oğlan, oğul mənalı oq sözü, “insanlar”, “xalq” anlamındakı ÚG, UKÚ və “doğmaq”, “övlad” mənalı ugú, eləcə də türk dillərindəki urva, uruq sözlərinin kökünə “qohumluq”, “artım”, “kürü vermə” mənalı ur, “şəhər”, “icma” anlamlı uru torun (nəvə), törəmə sözlərinin kökünə “balaca” mənalı tur sözü, rast gəlindiyini göstərən tədqiqatçı-alim türkcədəki damğaçı, ərən, şad, bilgə sözlərinin də şumer dilində dam.gar, erim.ha “ordu”, erin “əsgər”, şatam “nəzarətçi, bilqa “görücü”, “bilən”, bayraq sözünü badara, gəlin sözünü E.Gi.A - evə gələn, saqqal sözünü vəzir mənalı sukall paralelləri ilə izah edir [1, s.181].

Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Belə ki, tədqiqatçılar Şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında yüzlərlə ortaq sözlər müəyyənləşdirmişlər. Faktlar göstərir ki, burada hansısa təsadüfdən və ya tipoloji uyğunluqdan söhbət gedə bilməz. Həmin dil ünsürləri birbaşa Şumer-Azərbaycan dili arasında mənşə-kök bağlılığının ifadəsidir. Belə ortaq sözlər müasir dilimizə, sözsüz ki, tarixi abidələrimizdə qorunaraq gəlmişdir. Bu baxımdan Ana abidəmiz sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”da kifayət qədər Şumer-Azərbaycan sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur. Son araşdırmalar göstərir ki, dastanda əks olunan qədim türk düşüncə və həyat tərzini indiyə qədər deyildiyi kimi, yalnız eramızın əvvəlləri ilə bağlı deyil, eramızdan çox-çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Bu baxımdan eposda qədim türk təfəkkür tərzini Şumer düşüncə tərzini qarşılaşdırırlar bu ikisi arasında çox mühüm bağlılıq aşkar etmiş və bu bağlılığın qohumluq əlaqəsi olduğunu isbat etmişlər. Sözsüz ki, belə bir məntiqi nəticə türk tarixinin ən qədim dövrlərinə işıq salmaq imkanı verir. Bu mənada dastanın dilində rast gəlinən adların Şumer adları ilə əlaqəsini araşdırmaq olduqca maraqlı nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Arif Acalovun “Mənim ulu Atam və Kitabım” adlı əsərində dastandakı 100 etnonim, toponim, şəxs adı, mifik obraz və dini ifadənin izahı verilmişdir. İ.Şıxıyevanın apardığı statistik hesablamalar göstərir ki, “Dədə Qorqud”da işlənən 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb, 2-si fars mənşəlidir. Maraqlı doğuran budur ki, dastandakı türk mənşəli şəxs adları Şumer adları ilə yaxından əsləşir. Q.Kazımov göstərir ki, “Şumerlərin yaratdığı doqquz eposun çoxu qədim Azərbaycan dövləti olan Aratta ilə bağlıdır”. E.Əlibəyzadəyə görə, “Bilqamış” dastanının adı sonrakı türk dastanlarının bir sıra qəhrəmanlarının adı ilə eyni quruluşludur. Şumer, “Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan dili arasında eyni sözlərin müqayisəsini aparan Ə.F.Qorqud bir sıra onomastik vahidləri də təqdim etmişdir.

Əgər Qorqud sözünün izahını bu adı əmələ gətirən qor və qud sözlərinin Şumerlərdəki semantikasına uyğun izah etsək, “qor” od, “qud” isə qüvvət mənasında başa düşüləcəkdir. Ə.Fərzəli də qoşa işlənən “Dədə” və “Qorqud” sözlərinin ulu başlanğıcda eyni məzmunu ifadə etdiyini göstərir: “Dədə insana çevrilmiş, insanlaşmış Odun ilki, başlanğıcıdır. Özü-özü bünövrəyə çevrilən Oddur” [6, s. 21].

Qədim və müasir dövrə aid Şumer-Azərbaycan ortaq sözlərinin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Ə.Nicat “Şumerlər kimdir? Dünyada ən ulu mədəniyyətin və ilk əlifbanın yaradıcıları hansı dildə danışmışlar? Sualına cavab axtararkən yazır: “Təsəvvür edin ki, siz beş min il bundan qabaq Ur şəhərinin Niş və ya Çörəkçilər küçəsiylə getsəydiniz, ötüb keçənlərin dilindən arpa, saman, su, qarış, qanun, un, qullab, naqqa, min (pul vahidi), ən (böyük mənasında), tanrı kimi Azərbaycan sözlərini eşidərdiniz. Unutmayın ki, beş min il bundan qabaq” [19, s.7].

Bu gün Azərbaycan dilində Şumerlərdən daha qədim 10-12 min il yaşı olan çoxsaylı “Avesta” sözlərinin gen-bol işlənməsi də Azərbaycan dilinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu, “Avesta”-Şumer-Azərbaycan köklərinin bir xəttə bağlandığını bir daha sübut edir. E.Əlibəyzadə özünün “Ana kitabələr” adlı kitabında “Avesta” və Şumer dastanlarının dilinin türk-Azərbaycan dili olduğunu qətiyyətlə bildirir və bu danılmaz faktı inkar etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir. Onun fikrincə,

“Avesta” əlifbasının və azı 2500 il ərzində Şumer-azər mixi (mıx şəkilli) əlifbasının e.ə.III-I minilliklərdə qədim dünyanın mədəni inkişafına çox güclü təsiri olmuşdur.

Şumer azərbaycanlıları ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də indiki Ərəbistan yarımadasından Afrika sərhədlərinədək böyük bir ərazidə qədim torpaqlarımızın mövcudluğudur. E.ə. IV-II minilliklərdə və daha əvvəlki çox-çox qədim dövrlərdə protoşumer və ya prototürklərin, yəni protoazərbaycanlıların məskunlaşdığını tarixi mənbələr və o dövrə aid xəritələr də sübut edir. “Ən qədim Şərq tarixi” adlı kitabda verilən xəritədə müasir Suriya və İraq əraziləri Mitiani İordaniya, Livan və Səudiyyə Ərəbistanının bir hissəsi isə Midian adlandırılmışdır. “Midian” adı qarşısında tərtibatçıların qoyduğu sual işarəsi düşünməyə əsas verir. Əslində bu toponimlərin ikisinin də Maday/Midiya adının variantı olduğunu söyləyənlər öz fikirlərində haqlıdırlar. Burada Ə.F.Qorqudun maraqlı bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, “Bugünkü Məkkə, Mədinə (keçmiş Mədain?), Bağdad, Dəməşq (Damaşq – Ana işıq, Baş işıq), Bəsrə, Kərkük, Ərbil, Məndəl və başqa şəhər adları, Akaba (Ağ aba-Ağ ana – Ağ su: duzu çox olmağı səbəbindən suyu ağ rəngə çaldığına görə), Fərat çayı (Far od – Od kimi parlayan – qızğın, gur axan çay!), Dəclə (Daqla-Dağlardan axıb gələn çay, Dağ çayı) və digər toponim, hidronim, nəhayət adonimlər – insan adları: Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, Şümür (Şümer), Ömər, Osman, Yaqub, Yusif, Süleyman Davud, Abbas, Murtuz, Mürsəl, Yamin, Yasir, Amin, Aminə və b. adların da etimoloji, yəni məzmun açımı onların türk-Azərbaycan mənşəli olmasından soraq verir” [19, s. 12].

Müəllif öz fikrini davam etdirərək belə bir məntiqli və əhəmiyyətli qənaətə gəlir ki, “Əlbəttə, bütün bu və digər toponim, hidronim və adonimlərin hazırda ərəb və ümumi halda sami dillərinə aidliyi də inkar olunmur. Söhbət sami dillərinin formalaşdığı ən əski çağlardan gedir. Bu, həm də ulu dil hadisəsidir”. Görkəmli şərqşünas V.Məmmədəliyev ərəb dilinə keçən türk sözlərini, o cümlədən “Quran”da işlənən türk sözlərinin tarixini araşdıraraq belə bir haqlı qənaətə gəlmişdir ki, məsələ ilə bağlı düzgün nəticələr əldə etmək üçün qədim sami-türk əlaqələri dəqiqliklə araşdırılmalıdır. Müəllif hələ 1983-cü ildə “Azərbaycan filologiyası məsələləri” adlı kitabın I hissəsində nəşr etdirdiyi “Quranda ümumtürk mənşəli sözlər” adlı məqaləsində yazır: “Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, Sam tayfaları Ön Asiyaya gəlməmişdən çox əvvəl həmin region Şumerlər və Orta Asiyadan axışmış gələn qəbilə və tayfalarla məskun idi, Zaqros dağlarından Anadolunun içərilərinə, Livan və Fələstin dolaylarına qədər yayılmış ön şumerlərdən (protoşumerlər) sonra buraya Şumerlər gəlmiş, Aşağı Mesopotomiyada məskən salmışdır” [s.87]. Bu prosesdə Şumerdən dönən azərlərin bir hissəsi Bağdad – Kərkük ərazisinə gəlmiş, burada sıx şəkildə məskunlaşmış, öz dilini və mədəniyyətini qoruya bilmişlər. Eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından sami tayfalarının hazırkı Ərəbistan ərazilərinə hücumları nəticəsində Şumer türklərinin Mesopotomiyanın cənubuna sıxışdırılması ilə onların Urmiya-Araz, Xəzər dənizi sahilləri ilə əlaqələri zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, Şumer azərbaycanlıları hələ yenə 1000 ilə yaxın ümumdünya sivilizasiyasına hökm edə bilmişlər. Eramızdan əvvəl II minillikdən etibarən gəlmələrin say baxımından çoxluğu Şumer türklərinin-azərbaycanlıların bir hissəsinin assimilyasiyaya uğramasına səbəb olsa da, mədəniyyətimizin izləri Fələstində, Suriyada, hətta Hind çayı vadilərində belə qalmaqdadır. Samilər bu torpaqlarda öz hökmranlığını gücləndirsələr də, Şumerlərin çox ciddi təsirinə məruz qalmışlar. Zaman-zaman Şumer azərbaycanlılarının bir qismi Urmiya-Xəzər ərazilərinə, Ön Asiya və Altay dağlarına gedib qohum dillərinə qarışmış, bir qismi isə indiki İraq, Suriya, Yəmən, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Livan və Fələstin ərazilərinə köçmüşlər. Zaman ötdükcə həmin Şumer-azərbaycanlılar samiləşmiş, yəni ərəbləşmiş, dilimiz sami tayfalarının dillərinə, onların leksik-qrammatik quruluşuna çox güclü təsir göstərmişdir. Sami dilləri, əsasən də ərəb və yəhudi dilləri Şumer-Azəri-türk dili hesabına zənginləşmişdir. Ərəb dilinə daxil olmuş yüzlərlə Azərbaycan sözü ərəbləşmiş, öz ilkin məzmunu ilə təzə “ərəb libası” geyinərək çoxu ərəb sözü adı altında yenidən dilimizə daxil olmuşdur. Bu qədim dildünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən sami, Hind-avropa dillərinə çox ciddi təsir göstərmiş, həmin dillərin leksik-qrammatik cəhətdən zənginləşməsində tarixən mühüm rol oynamışdır. F.Ağasioğlu dilimizə ərəb dilindən keçdiyi şübhə doğurmayan şeir sözünün də şumer mənşəli olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və inandırıcı faktlarla buna nail olur: “Şumer-türk paralelləri sırasında “türkü”, “qoşma” anlamında şir- yır sözləri göstərir ki, söz sənəti

ilə bağlı sumer dilindəki şir-yır sözü sami dillərə keçmiş, sonralar biz öz sözumüzü yenidən ərəblərdən şe'r kimi almışq" [1, s.183]

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində ağı mənasında yığı, Dərbənd, Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində ağlamaq mənasında yığlamaq, Kürdəmir, Quba şivələrində isə məclis mənasında yığva sözləri işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. səh.550). Bu söz qədim türk lüğətində də "oxumaq", "mahni" mənasında verilir [Drevnetyukskiy slovar, "Nauka", L, 1969, s.268]. B.Xəlilov da bu sözün qədim türkcədə "mahni" mənasında işləndiyini göstərərək yazır ki, "Qədim türkcədə yırla sözü də işlənmişdir. Bu söz (y-ır//ır) yır kökündən əmələ gəlmiş və "oxumaq (mahni)" mənasını bildirmişdir: ol yır yırladı - o mahni oxudu". [9, s.34].

T.V.Nüvədili özünün "Əcdad" adlı kitabında indiyə qədər dünya xalqlarının yunan sözü kimi tanıdığı bir çox sözlərin məhz qədim şumer-Azərbaycan sözləri olduğunu nümunələr əsasında izah etmişdir. Kitabda oxuyuruq: "Yunanların arxeoloq sözünü ulularımızdan almalarına şübhə yoxdur. Arxeoloq arxayos və loqos sözlərinin birləşməsidir. Arxayos – qədim, ön, arxa, loqos bilik, öyrənmək, danışmaq deməkdir" [20, s. 335].

Tədqiqatçı loqos sözünün kökünün də dilimizdəki zarafat mənalı lağ və ya söhbət, danışq mənalı laf sözü ilə səsləşdiyini, arxaik sözünün arxalaşmış, qocalmış mənasında yenə eyni kökdən yarandığını, homogen sözünün isə həmin gen mənasını verdiyini inandırıcı şəkildə izah etmişdir. Aydın məsələdir ki, bu gün tibbi termin kimi Avropa mənşəli hesab edilən ur, uroloq, urologiya kimi sözlər də məhz qədim dilimizdəki şişmək, qabarmaq, yüksəlmək, qalxmaq mənalı ur sözündən yaranmış, "Dədə Qorqud"da "yerindən uru turdı" ifadəsinin tərkibində də qalxmaq mənasında işlənmişdir.

Faktları istənilən qədər çoxaltmaq mümkündür, lakin elə bu deyilənlərdən də aydın olur ki, bu gün ərəb, fars, yunan və Avropa dillərinə aid edilən sözlərin xeyli hissəsi məhz qədim Şumer-Azərbaycan sözləridir. T.V.Nüvədili bu tipoloji cəhətdən müxtəlif olan dillərdə eyniköklü sözlərlə bağlı apardığı uzunmüddətli araşdırmalar əsasında qənaətini belə ümumiləşdirmişdir ki, "İndi bizim lüğət tərkibimizdə 60-65 faiz ərəbin, farsın saydığımız sözlərin hamısı özümüzündür, onlar bizim dopdoğmalarımızdır. Çünki gil yazılar yazılanda hələ dediyim dillərin heç daşıyıcıları belə dünyaya gəlməmişdilər... Onu da qeyd edim ki, bizdən aralı düşsələr də, bizə yad olan İbruda da, elə Yunan dilində də nə qədər istəsəniz, Şumer-Azəri sözlərinə rast gələrsiniz" [20, s.336].

Müəllif öz araşdırmalarının yekununda belə bir qəti qənaətə gəlir ki, "Şumer deyilib ölü sayılan dil Azəri Türküsidür! Və bu dil dünya dillərinin ilkinidir" [20, s.336].

Bu deyilənlər Azərbaycan dilinin türk dilləri, o cümlədən dünya dilləri arasında yeri və rolu məsələsini aydınlaşdırmağa kömək etdiyi kimi, dilimizin qədimliyini və zənginliyini dərk etməyə, dilimizin ən qədim tarixində özünü göstərən ulu dil hadisələrini dərk etməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, digər türk dilləri içərisində tarix boyu ana dilinə münasibətdə də azərbaycanlılar daha çox fərqlənmişlər. Hələ XVI əsrdə ərəb və fars dillərinin əsas dil olaraq işləndiyi, hətta özlərini türk varisi olaraq elan edən Osmanlı sarayında dövlət dilinin fars dili olduğu bir şəraitdə Şah İsmayıl türk dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaqla bu qədim və zəngin dilin nüfuzunu özünə qaytarmış oldu. Təkcə bununla kifayətlənmədi, dilimizin nüfuz dairəsinin genişlənməsinə kömək etdi, dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər arasında dilimizi dövlət dili kimi işlək vəziyyətə gətirdi. Nəticədə Azərbaycan dilinin hərbi-siyasi leksikasında türk sözlərinin sayı çoxaldı, ana dilində rəsmi üslubumuz meydana gəldi. Azərbaycan dilində fars sözlərindən istifadə olunduğu kimi, fars dilinə də türk sözlərinin axını başladı. Divan ədəbiyyatında türk dilində heca vəznli əsərlər yazan və klassik ədəbiyyatda heca vəzninin mövqeyini sabitləşdirən sənətkar kimi fars dilinin şeir-sənət dili olaraq ikinci plana keçməsinə zəmin yaratmış oldu. Doğru göstəririlər ki, məhz Şah İsmayıl Səfəvinin başlatdığı ənənə nəticəsində ədəbiyyatımızın Məhəmməd Füzuli kimi dahisi yetişmiş oldu.

Nəticə. Beləliklə, dünyaya "Avesta", "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi zəngin sənət xəzinələri, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi bənzərsiz sənətkarlar bəxş edən Azərbaycanın qədim tarixi öyrənilməyə ortaya yeni-yeni maraqlı faktlar çıxır, dilimizin qədimliyi, nüfuz dairəsinin genişliyi haqqında təsəvvürlər daha da genişlənir. Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ilk insanların türk tayfaları olduğu, ərazimizin hər zaman aparıcı etnosunun türklərdən ibarət olduğu, türklərin tarix

səhnəsinə məhz Azərbaycandan gəlidiyi tarixi həqiqətdir və tarixi fakt nə qədər ört-basdır edilsə də, artıq həqiqəti pərdələmək mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağasıoğlu F. Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Bakı, Ağrıdağ, I cild. 2014
2. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2009
3. Budaqova Z., T. Hacıyev. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992
4. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik, 1998
6. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif, 1999
7. Həbibəoğlu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, 1996
8. Xəlilov B. Fəllərin ilkin növləri. Bakı, API-nin nəşriyyatı, 1998
9. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, Elm və təhsil, 2013
10. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü (XIX əsrin sonu XX əsrin 30-cu illərinə qədər). Bakı, Adiloğlu, 2001
11. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2005
12. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003
13. Köprülü. F. Azəri. Bakı, Elm. 2000
14. Гасанов З. Царские скифы. Liberti publishing house, Nyu York, 2002
15. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993
16. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1994.
17. Məmmədov A. Türk dillərində samit səslər: sözünü və səs birləşmələri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1978
18. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar. Bakı, API-nin nəşri. 1974
19. Nicat Ə. Tarixin sübh çağı. Bakı, Elm, 1982
20. Nüvədili T.V. Əcdad. ABŞ. Los-Anceles, 1996
21. Süleymenov O. Azya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
22. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1993